

Jegyzetek

1 Somosi tartotta aztán a halotti beszédet Kövy fölött. Ennek egy részlete megjelent az országos tudományos sajtóban: G. L.: Néhai Kövy Sándor felett Tiszt. Somossy János Professor Úr által tartott beszédnek biographiai része. = Tudományos Gyűjtemény 1834. 8. k. 84–87. o. A kérdésről átfogóan lásd: Bolvári-Takács Gábor: A Sárospataki Református Kollégium és a Magyar Tudományos Akadémia szellemi kapcsolatai = Zempléni Múzsza, XV. évf. 2. szám, 2015. nyár, 21–33. o.

2 A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Posztdoktori Ösztöndíjának és az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-20-5 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

3 Balogh Margit – Gergely Jenő: Egyházak az újkori Magyarországon 1790–1992. Budapest, 1996. 149–150. o.

4 Erdélyi Ilona: Peregrináció és a tudásvágy. Somosi János sárospataki tanár úti naplója 1814-ből. In: Ajkay Alinka – Bajáki Rita (szerk.): Pázmány nyomában. Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére. Vác, 2013. 140–141. o.

5 Ismerünk egy Somosi eseténél sokkal károsabb, mondhatni: tragikusan végződő hasonló pozícióhalmozást. Az 1870-es években Antalfi Jánossal esett meg, hogy egyszerre volt jogtanár, a főiskola jogigazgatója, az intézmény közigazgatója, a tápintézet vezetője, s nem utolsósorban a Sárospataki Népbank igazgatósági elnöke. A többszörös átfedések szövevényes hálójába aztán belegabalyodott Antalfi, s az ellenőrizhetetlen pénzügyi tranzakciók során egy nagyobb összegnek nyoma veszett, amiért sikkasztás vádjával letöltendő börtönbüntetésre ítélték. Az ügy rendkívül tanulságos az 1870-es évekbeli kisvárosi miliőre vonatkozóan: Ugrai János: Megtévedt jellemek, eltorzult struktúrák. Előtanulmány egy professzor bukásának társadalomtörténeti elemzéséhez. In: Sasfi Csaba – Ugrai János (szerk.): Iskola, művelődés, társadalom. Az oktatás, nevelés és művelődés társadalomtörténeti látószögei. Rendi társadalom – polgári társadalom 29. Budapest, 2017. 81–97. o.

6 Somosi János: A dogmatika teológiának első vonásai. Kezdő tanítványainak számára. Sárospatak, 1827.

7 A felsoroltak közül talán csak Brehm neve cseng ismeretlenül: Georg Niklas Brehm (1753–1811) lipcsei filozófia-professzor, akinek a filozófiája az empirizmuson és a természeti törvényeken alapult. Klemme, Heiner F. – Kuehn, Manfred (Ed.): The Bloomsbury Dictionary of Eighteenth-Century German Philosophers. Bloomsbury Academic. Londod – Oxford – New York – New Delhi – Sidney, 2016. 95. o.

8 Szeremley Sámuel: Vallás-erkölcsi és társadalmi élet Magyarországon 1848 óta. Budapest, 1874. 66. o.; Sári Szabó Katalin: Az irodalmi Deák-párt és a „protestáns etika”. In: Cieger András (szerk.): „Hazám tudósi, nagy könyvet vevének!” Arany János pályájának művelődéstörténeti olvasatai. Budapest, 2017. 300. o.

9 Fizély Ödön: A német racionalizmus. = Theologiai Szaklap. 16. évf. 1918. 3. szám, 70–72. o.; Kovács Ábrahám: Hitvédelem és egyháziasság. A debreceni új ortodoxia vitája a liberális teológiával. Budapest, 2010. 25–26. o.

10 Barcza József: A racionalizmus teológiatörténeti háttere. = Református Egyház. XXI. évf. 1969. 12. szám, 257–259. o.; Kovács Ábrahám, i. m. 30–32. o.; Kolombán Vilmos: Kolombán Vilmos József: Mítosz és valóság. Huszti András értékelése a 19. században. In: Kolombán Vilmos József (szerk.): A „recepta religiók” évszázadai Erdélyben. Egyháztörténeti tanulmányok. Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 25. Kolozsvár, 2019. 170–172. o.

11 Kovács Ábrahám, i. m. 25–27. o.

12 Bátoriné Misák Marianna: Egy elfelejtett élet a 19. század útvesztőjéből. Zsarnói Zsarnay Lajos élete és munkássága. Sárospatak, 2017. 225–227. o.

13 Heinrich Friedrich Wilhelm Gesenius (1786–1842). Schorch, Stefan – Waschke, Ernst-Joachim (Hrsg.): Biblische Exegese und hebräische Lexikographie. Das „Hebräisch-deutsche Handwörterbuch“ von Wilhelm Gesenius als Spiegel und Quelle alttestamentlicher und hebräischer Forschung, 200 Jahre nach seiner ersten Auflage. Beihefte zur Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft. 427. Berlin–Boston, 2013.

14 Budai Ézsaiás „szemléleti konzervatívizmusát” erősen hangsúlyozza: Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Budapest, 1996. (Harmadik, kiegészített kiadás.) 583. o.

RETKEŠ Attila

Józan Miklós unitárius püspök emlékezete

Több mint négy évtizeden át – 1899-es budapesti lelkészi kinevezésétől 1941-es püspökké szenteléséig – Józan Miklós volt a magyarországi (Erdélyen kívüli) unitárius egyházrész első számú, meghatározó személyisége. Fáradhatatlan szolgálatát a kolozsvári egyházi központ és magyarországi lelkésztársai is elismerték. A trianoni békediktátum utáni, felekezeti szempontból válságos időszakban tanúsított helytállása, a húszas-harmincas évek élénk budapesti unitárius egyházközségi és egyháztársadalmi élete, valamint a nemzetiszocialista és hungarista eszmékkel szembeni következetes fellépése a 75 éve elhunyt Józan Miklóst a 20. század kiemelkedő magyar protestáns püspökeinek sorába emeli. Szimbolikus értékű, hogy a Lakiteleki Népfőiskola Keresztény Panteonjában Józan Miklós mellszobra (Szabó-Imrefia Béla alkotása) a református Ravasz László és az evangélikus Ordass Lajos szobra mellett kapott helyet.

Pályakép

Józan Miklós 1869. december 6-án született a Torda-Aranyos megyei Túr községben. Apját igen korán elveszítette. „Posztumusz gyerek vagyok: édesapámat, Józan Elek sinfalvai kántortanítót hat hónappal a születésem előtt, a mezőn agyonsújtotta a villám” – idézte fel a tragédiát egy életút-interjúban.¹ Mostohaapja, Borbély Lajos tordai kovácsmester nevelte fel, akire hálásan emlékezett.² Tanulmányait Tordán és Kolozsváron, unitárius elemi iskolában és gimnáziumban végezte, majd jelentkezett a teológiára, ahol a legkiválóbb növendéknek bizonyult. 1888-tól legátusként (Hódmezővásárhely), majd segédlelkészként (Polgárdi) a mai Magyarország területén szerzett gyakorlatot.

1893-ban Józant az egyház Oxfordba küldte tanulni – itt alapozta meg kiváló angol nyelvtudását, brit és amerikai testvéregyházi kapcsolatait, amelyek végigkísérték szolgálatát. 1896-ban az erdélyi unitarizmus egyik központja, Torockó hívta meg lelkészének. Mívesen megírt keresztelési és temetési beszédeiről, gyülekezetépítő-közösségszervező tevékenységéről fél évszázaddal később, a temetésén utóda, Benczédi Domokos lelkész emlékezett meg. Torockói szolgálata idején Józan megnősült: Haftl Etelkával ötven évig éltek házasságban, s három fiúgyermekük született, akik közül 1941-ben – Józan püspökké választása idején – „a legidősebb, Miklós a Gázművek tisztviselője, Dezső az Anyagvizsgáló Intézetnél van; a legkisebb, Gyurka az OKH-nál tisztviselő.”³ Halálakor, 1946 januárjában a püspöknek három unokája volt: Mária, Miklós és György.⁴

Józan Miklós 1899. október 1-én lett a Budapesti Unitárius Egyházközség lelkésze, és a tisztséget 1941. június 29-ig töltötte be. Ezen a napon a Magyar Unitárius Egyház

Főtanácsa a Varga Béla lemondásával megüresedett püspöki tisztségre Józant választotta meg, aki élete utolsó négy évére visszaköltözött Kolozsvárra. Beiktatását 1941. november 16-án tartották.⁵ Az idős budapesti lelkész megválasztásával az unitárius egyház (Észak-Erdély visszacsatolása után) demonstrálni akarta régi-új területi egységét. Mint Ferenczy Géza főgondnok megfogalmazta: „a magyar unitarizmus jogilag soha nem ismerte el a magyar unitárius egyháznak részekre darabolását; tehát már az első alkalommal sietett kifejezést adni ennek. Azzal, hogy a hatalmasok által önkényesen elszakított részen élő Józán Miklóst hozta vissza az ősi Édesanya kebelére, s nagy többséggel emelte a magyar unitarizmus egyetlen püspöki székébe.”⁶

Zsinati és főtanácsai felszólalásaiban⁷ Józán Miklós igyekezett csillapítani az egyházon belüli személyi ellentéteket. Életkorából és a püspöki tisztség formális jellegéből adódó, korlátozott lehetőségei ellenére arra törekedett, hogy megakadályozza a Gelei József főgondnok és Abrudbányai János teológiai dékán nevével fémjelzett szélsőjobboldali irányzat térnyerését.⁸ 1944. május 1-jén beadványt készített Kolozs vármegye és Kolozsvár előljárói számára, amelyben méltányos bánásmódot kért a zsidó származású magyar állampolgárokkal szemben.⁹ Három hónappal később a magyar kormányhoz fordult a zsidó származású unitáriusok ügyében.¹⁰ A szovjet csapatok romániai bevonulása után az idős püspököt tetteleges bántalmazás érte: háza kapujában két férfi és egy nő többször megütötte, az eszméletét is elveszítette.¹¹ 1944 szeptemberében román értelmiségiek az azonnali fegyverszünet megkötése mellett foglaltak állást, s ekkor a négy erdélyi magyar püspök, köztük Józán Miklós is „ebben az értelemben megfogalmazott emlékirattal fordult Magyarország kormányzójához. Emiatt a Gestapótól kellemetlenségben is volt része.”¹² 1945 szilveszterén Józán tüdőgyulladásban megbetegedett, és 1946. január 7-én, életének 77. évében elhunyt. Temetési szertartását január 11-én Kolozsvárott, a Házsongárdi temetőben tartották.

Józán Miklós egyházzszolgálatának értékelése előtt meg kell emlékeznünk nagyszerű szónoki képességeiről és szépirodalmi munkásságáról. Több mint 4000 prédikációt tartott, amelyeknek csak töredéke maradt fenn írásban.¹³ A bibliai textus gondos kiválasztása mellett ragaszkodott a 19. század végén kialakult, angolszász mintákat követő, szabadelvű unitárius hitfelfogáshoz. Beszédeiből nem hiányzott a hazafias pátosz, de a nacionalista, románellenes kijelentésektől, a határrevízió nyílt követelésétől tartózkodott. Gimnazista korától vonzódott a szépirodalomhoz, a zenéhez és a színházművészethez. 1933-ban a *Déliabáb* című kulturális lapnak elmondta: teológiai hallgatóként, de még fiatal papként is ódákat, lírai költeményeket, dalszövegeket írt, és felmerült benne, hogy a lelkészi pályát elhagyva színésznek áll. Csak nevelőapja halála erősítette meg benne végleg a papi hivatástudatot.¹⁴ A versírással sohasem hagyott fel: János Zsigmond fejedelem tiszteletére írt költeménye megjelent a *Pesti Hírlapban*.¹⁵ A *fejedelem és papja* című, verseket és prózai írásokat is tartalmazó kötetében ugyancsak János Zsigmondnak, illetve Dávid Ferencnek állított emléket.¹⁶ Másik terjedelmes kötete, a püspökké választása után kiadott *Aratás* költeményeket, prózaverseket, egyházi beszédeket, angoltól fordított keresztény teológiai tanulmányokat tartalmaz.¹⁷ Rádiós beszédeinek és alkalmi előadásainak gyűjteménye is megjelent önálló kötetben, *Szemtől szembe* címmel.¹⁸

Polgárdi egyházzszolgálat (1890–1893)

Több mint két évszázaddal a pécsi Mindenszentek templomában tartott utolsó antitrinitárius istentisztelet után, az 1880-as évek végén a Dunántúlon is újra megjelent az unitarizmus. A Fejér megye nyugati részén található Polgárdiban 1888. július 22-én mintegy 180 fős unitárius gyülekezet alakult. A helyi református lelkész konfliktusba került híveivel: nem becsülte

a földműveseket és állattenyésztőket, feljelentette a gondnokot, szankciókat alkalmazott a presbiterekkel szemben, beleszólt a templomi ülésrendbe, amit az érintett családok sérelmeztek. Végül a módosabb gazdák közül a Császár, a Berki és a Takács család kivált a református egyházközségből. A Császár családnak Sármelléken élt egy szabadelvű nézeteket valló református lelkész rokona, aki azt tanácsolta, hogy áttérési szándékukkal keressék meg Nagy Lajos kolozsvári unitárius esperest, egyházi főjegyzőt. Az áttérés gyakorlati lebonyolítására Berki József (1840–1900), a Polgárdi Unitárius Leányegyházközség alapítója és első jegyzője vállalkozott. A kolozs-dobokai esperességgel konzultálva kidolgozta a megalakuló – szervezetileg a Budapesti Unitárius Egyházközséghez tartozó – fiókegyházközség működési szabályzatát és szertartásrendjét, sőt unitárius prédikációs könyvet is összeállított.¹⁹

Az áttért családok 100–200 holdas gazdák voltak, így hamarosan módjukban állt telket vásárolni imaház, unitárius iskola és lelkészlakás céljára. A gyülekezet – a faluban őshonos Batthyány grófi család ajándékaként kapott kertben – temetőt is kialakított. 1886 és 1900 között – Polgárdi központtal – dunántúli unitárius szórvány alakult Felsőiregen, Iszkaszentgyörgyön, Magyarladon, Seregélyesen, Somogyhatvanban és Vilonyán. E szórványokat Erdélyből áttelepült családok hozták létre, de hamarosan helyi reformátusok, evangélikusok, olykor katolikusok is csatlakoztak hozzájuk.²⁰ A fiókegyházközség megalakulását követő másfél évben Derzsi Károly, a Budapesti Unitárius Egyházközség lelkésze havonta tartott istentiszteletet Polgárdiban. A presbitérium 1888. szeptember 9-i ülésén elhatározta, hogy önálló polgárdi segédlelkész kirendelését kéri, s ehhez lakást, teljes ellátást és évi 100 forint fizetést biztosít. 1888. október 2-án a Budapesti Unitárius Egyházközséghez fordultak, hogy a lelkészi fizetést évente 150 forinttal egészítse ki.²¹ Józán Miklós segédlelkészi kirendelése 1890 januárjában történt meg.

A fiókegyházközség állapotáról árnyalt képet fest Józán 1890. évi segédlelkészi jelentése, amelyet a közgyűlés elé terjesztett.²² Polgárdiban minden vasárnap délelőtt és délután is tartottak unitárius istentiszteletet, amelyet keddi és csütörtöki áhítatok egészítettek ki. A vizsgált évben Józán három keresztelei, egy esketési és hat temetési szertartást végzett, amelyeken a gyülekezet tagjai jelentős számban vettek részt. Az unitárius elemi iskolát egy római katolikus és néhány református gyermek is látogatta. Gyarapodott a fiókegyházközség könyvtára, ahová a *Keresztény Magvető* és az *Unitárius Közlöny* című felekezeti lapok hiánytalanul megérkeztek. 1890. december 31-én a Polgárdi Unitárius Fiókegyházközség lélekszáma 247 fő volt; a vilonyai szórványban 62, Iszkaszentgyörgyön 35, Magyarladon 49 unitárius élt.²³ Józán 1893 őszén – püspöki kirendeléssel – megkezdte oxfordi tanulmányait, így polgárdi szolgálata véget ért. Rövid ideig Szász András helyettesítette, majd Demeter Dénes évei következtek. A polgárdi egyházközség virágkora az első világháború kitöréséig tartott.

A budapesti egyházzszolgálat dokumentumai

Az 1899. október 1-én tartott egyházközségi közgyűlésen Bedő Albert gondnok indítványozta, hogy a pénztárnoki tisztéről lemondott Márai Lajos helyett ezt a feladatot is az új lelkész, Józán Miklós lássa el. A felvetés ellentétben állt az Egyházi Főtanács vonatkozó határozatával, de a jelen lévő Ferencz József püspök – Józán iránti bizalmát kifejezve – támogatta a javaslatot.²⁴ Az 1899. december 12-ei ülésen Józán Miklós felkérte a presbitériumot, hogy az egyházfenntartói járulék hatékonyabb beszedése és a szórványban élő unitáriusok lelkigondozása érdekében a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivataltól szerezzék be a magyarországi állandó lakcímmel rendelkező unitáriusok névsorát.²⁵ 1901

nyarán Józán kezdeményezte, hogy a kolozsvári Dávid Ferenc Egylet mintájára Budapesten is hozzanak létre hasonló egyháztársadalmi szervezetet.²⁶ A presbitérium 1901. december 18-ai ülésén megbízta a lelkészt, hogy állítsa össze a budapesti unitárius hitoktatás részletes tantervét. Ettől kezdve Józán egyik legfontosabb feladatának tartotta a Budapesten és a közeli szórványokban élő unitárius diákok hitoktatását, amit személyesen irányított.²⁷

Az 1920-as évek elején a – trianoni békediktátum következményeként – Magyarországra menekült erdélyi unitáriusok száma jelentősen megnövekedett, az anyaegházal való kapcsolattartás viszont teljesen ellehetetlenült. Ekkor Józán megalapította az *Unitárius Értesítő* című felekezeti havilapot.²⁸ A Budapesten szerkesztett orgánum elsősorban a magyarországi unitáriusokhoz kívánt szólni, de ismeretterjesztő rovatai által missziós célokat is szolgált. Józán az erdélyi terjesztés megszervezésére komoly erőfeszítéseket tett, mert jelmondata ez volt: „az *Unitárius Értesítő* minden unitárius ember asztalán ott legyen!”²⁹ A lapot az első hat évben maga szerkesztette, majd 1929-től lelkésztársai (Barabás István, Iván László, Ferencz József, Szent-Iványi Sándor) vették át ezt a feladatot.

Már az első szám beköszöntője egyértelművé tette, hogy a csonka ország unitáriusai minden tekintetben ragaszkodnak „azokhoz a családi szent hagyományokhoz, amelyek mindnyájunkat odafűznek a mi hitünk ősi földjéhez, szép Erdélyországhoz.”³⁰ A lapban kezdettől hangsúlyosan szerepeltek az erdélyi témák: szépirodalmi művek, egyháztörténelmi írások. A megjelent 23 évfolyamban (1922–1944) mindvégig érezhető, hogy a lapot a Budapesti Unitárius Egyházközség lelkészei és munkatársai szerkesztették: az *Unitárius Értesítő* sok esetben egyházközségi hírlevélnek tekinthető, miközben a vidéki egyházközségek híradásai szórványosak, esetlegesek. Az 1930-as évek elejére megszilárdult a lapstruktúra. Az *Isten előtt*, az *Eszmék világa* és a *Jövő útjain* című rovatok az unitárius hitelvekkel és eszmerendszerrel, a *Hősök, emberek* rovat a felekezet múltjának jelentős személyiségeivel foglalkozott. Minden lapszámban helyet kaptak az egyháztársadalmi szervezetek és az unitárius ifjúság hírei, a brit és amerikai hittestvérekkel foglalkozó cikkek, illetve könyvismertetések. Az *Unitárius Értesítő*nek jelentős szerepe volt a trianoni trauma után elkeseredett, szétszóródott magyarországi unitárius közösség újjászervezésében.

Józán Miklós az International Association for Religious Freedom (IARF) és az American Unitarian Association kongresszusai, közgyűlései alkalmával többször járt az Egyesült Államokban. Kiemelkedő jelentőségű az 1925. évi, több mint kéthónapos látogatás, amelynek során nemcsak a testvéregyházközi kapcsolatokat mélyítette, hanem a „magyar ügyre”, a trianoni békediktátum igazságtalanságára is felhívta a nyilvánosság figyelmét. Az ekkor már 90 esztendő Ferencz József püspököt hivatalosan helyettesítő, ezáltal az erdélyi unitáriusokat is képviselő Józán 1925. március 21-én érkezett az Egyesült Államokba, ahol egy hónapot töltött a clevelandi magyar közösségek körében. Hangsúlyozta: „nem pénzügyűjtő célból jöttem Amerikába, hanem tisztára egyházi misszióval, viszont eltagadhatatlan, hogy missziómnak – bármennyire egyházi – magyar jellege és vonatkozása is van.”³¹ Józán meglátogatta a Cantonban, Akronban, Alliance-ban, Martinsferryben és Youngstownban élő magyarokat – az unitáriusok mellett református közösségeket is. A clevelandi unitárius templomban angol nyelvű előadást tartott Magyarország társadalompolitikai helyzetéről. Az American Unitarian Association bostoni konferenciáján (1925. május 10–17.) való részvétel előtt a New York-i All Souls unitárius templomban tartott istentiszteletet. Áttekintette az unitárius egyháztörténelmet, és a trianoni békediktátumot a mohácsi vésznél is borzalmasabb, pusztítóbb veszedelemnek nevezte. Újságírói kérdésre hangsúlyozta: „a politika labirintusának tekervényes útjait nem járom, nem feszegetem tehát a ma eseményeit Dávid Ferenc és Kossuth Lajos véráztatta földjén.”³²

Józán Miklós 1933 őszén ünnepelte lelkésszé szentelésének negyvenedik évfordulóját. A Budapesti Unitárius Egyházközség által szervezett ünnepségen (1933. október 8.)³³ az erdélyi testvérek üdvözlését gimnáziumi barátja, Gál Kelemen egyháztörténész, kollégiumigazgató tolmácsolta. A Pázmány Péter Tudományegyetem, a Magyar Királyi József Műegyetem és a Székesfehérváros képviselői mellett beszédet mondott Ravasz László református és Raffay Sándor evangélikus püspök, valamint Hevesi Simon neológ főrabbi. A jubileumra elkészült Józán mellszobrára, amelynek alkotója ismeretlen.³⁴ „Büszke vagyok arra, hogy halálom után ez a szobor hirdeti majd létezőmet, de azért mégis azt kérem az Úristentől, hogy minél tovább tartsa meg az eredetijét”³⁵ – fogadta tréfásan a jókívánságokat Józán Miklós, aki a hívektől egy aranykötésű Bibliát kapott ajándékba.³⁶ Horthy Miklós kormányzó a jubileum alkalmából a püspöki vikáriusnak a II. osztályú magyar érdemkeresztet adományozta a csillaggal.³⁷ Az évforduló alkalmából interjút készített Józánal *Az Est*,³⁸ a *Magyarság* című napilap pedig méltató cikket közölt pályájáról.³⁹

Az 1941. június 29-én püspökké választott Józán Miklóst október 5-én díszközgyűlésen búcsúztatta a Budapesti Unitárius Egyházközség. Erdemeire – kultuszminisztériumi és fővárosi tisztviselők mellett – Ravasz László református püspök, Kovács Sándor evangélikus püspök, Boér Elek törvényszéki főbíró (a magyar békerevíziós törekvések egyik vezető személyisége) és Keken András Deák téri evangélikus lelkész hívta fel a hívek és a szélesebb közvélemény figyelmét.

A magyarországi unitárius egyházzész irányítása

A mai Magyarország területén létrejövő Duna–Tiszamenti Unitárius Egyházkör megalapítását Márai Lajos budapesti presbiter vetette fel, 1902. május 18-án. Azzal érvelt, hogy a Budapesti Unitárius Egyházközség mellett már az Alföldön (Hódmezővásárhely) és a Dunántúlon (Polgárdi) is önálló egyházközség működik. Ezek jelentős adminisztrációt igényelnek, amit megnehezít a Kolozsvártól való földrajzi távolság. A presbitérium felkérte Józánt, hogy az egyházalkotmányi, adminisztratív és pénzügyi szempontokat megvizsgálva intézzon memorandumot az Egyházi Főtanácshoz.⁴⁰ Öt hónappal később a kolozsvári főtanács úgy döntött: a három egyházközségből, a hozzájuk tartozó leányegyházközségekből és az újonnan (1902. július 27-én) alakult Füzesgyarmati Unitárius Egyházközségből⁴¹ megalakítható a Duna–Tiszamenti Egyházkör mint önálló esperesség.⁴² Ferencz József püspök reményét fejezte ki, hogy „a nyugati részek rendezése és a Kolozs-Dobokai Egyházkörsből való kiszakítása az egyház javára válik.”⁴³ Ferencz egy személyesebb hangú, a belső problémákat feltáró püspöki iratban is megemlékezett az új esperességről.

Az 1902. november 23-án megalakult Duna–Tiszamenti Egyházkör a kolozs-dobokai, aranyos-tordai, kükküllői, marosi, székelykeresztúri, udvarhelyi, felső-fehéri és háromszéki mellett a kilencedik unitárius esperességgént jött létre. Az egyházkör formálisan 1923-ig, ténylegesen 1920 nyaráig működött.⁴⁴ Az alakuló közgyűlésen Józán Miklóst esperesnek választották, munkáját főjegyzőként Barabás István lelkész segítette; az egyházkör két felügyelő gondnoka báró Daniel Gábor és Kovács József lett. Az egyházkört mindvégig az a négy egyházközség – Budapest, Hódmezővásárhely, Polgárdi, Füzesgyarmat – alkotta, amely már az alakulás időpontjában is működött.

A polgárdi gyülekezetben és szórványokban gondot okozott az állandó lelkész és tanító hiánya. Berki Józsefnek, az egyházközség alapítójának 1900-ban bekövetkezett halála után a gyülekezet világi vezetése is gazdátlanul maradt. Az unitárius elemi iskola 1914-ben megszűnt. Az 1910-es években megnagyvást hozott Bartók Géza lelkész kinevezése.

Füzesgyarmaton az újonnan alakult gyülekezet 1903 tavaszán saját templom építését határozta el. A templomszentelési ünnepséget november 8-án, Józán Miklós szószéki szolgálatával tartották. 1907-ben megvásárolták az unitárius templommal szemben található házat, ahol iskolát, lelkészi irodát, tanítói és lelkészi lakást rendeztek be. Az 5000 korona értékű beruházást a hívek adományaiból és a Budapesti Unitárius Egyházközség kölcsönéből fedezték. A következő fejlesztés a templom tornyának megépítése és a harangok beszerelése volt, ami 1911-ben valósult meg. Füzesgyarmaton is gondot okozott, hogy a kolozsvári püspökség – paphiány miatt – nem tudott állandó lelkészt küldeni a gyülekezetnek. Józán Miklós és a Hódmezővásárhelyről beszo­l­gá­ló Ádá­mosy Gábor mel­lett a hívek lelki­gondozását elsősorban Gálffy Kálmán hitoktató-tanító végezte. Helyére Kiss Sándor érkezett, aki három éven át szolgált Füzesgyarmaton. 1913 és 1915 között Bárka József, Végh Mihály és Fazakas Béla beszo­l­gá­ló­ként, felváltva látta el a lelkészi feladatokat. 1915-ben, püspöki kinevezéssel Kincses László került a gyülekezetnek, aki 1934-ig szolgált Füzesgyarmaton.

A Duna–Tiszamenti Unitárius Egyházkör 1914-ig kiegyensúlyozottan, a kolozsvári központ szoros felügyelete alatt működött. Az első világháború éveiben az egyházköri munka súlypontja az Erdélyből menekült lelkészek, kántorok, tanítók és unitárius hívek megsegítése felé tolódott el. 1918-ban és 1919-ben az egyházkör vezetése egyáltalán nem ülésezett. Az 1920. július 4-én, Hódmezővásárhelyen tartott egyházköri közgyűlésen – a Trianon után kialakult helyzetre reagálva – Józán Miklós püspökhelyettesi kinevezést kapott, majd 1923-tól a püspöki vikárius címet használta. Ezzel a IX. esperesi kör munkája a korábbi formában lezárult. Magyarországon ekkor mindössze öt unitárius lelkész tevékenykedett: Budapesten Józán Miklós, Hódmezővásárhelyen Barabás István, Füzesgyarmaton Kincses László, Polgárdiban Kozma Zoltán, valamint a főváros környéki szórványokért felelős hitoktatóként Kalmár Bíró Lajos.

A trianoni békediktátum aláírása után a Magyar Unitárius Egyház vezető testületeinek több mint három évre volt szükségük, hogy megtalálják azt a szervezeti formát, amely a magyarországi egyházzrésznek kényszerű jogi-szervezeti önállóságot biztosít, teológiai kérdésekben azonban minden hatáskört magánál tart. Így jött létre a Püspöki Vikáriátus, amelyben az operatív döntéseket az Egyházi Igazgató Tanács (az erdélyi Egyházi Képviselő Tanács magyarországi társszervezete) hozta. Józán Miklósnak a Duna–Tiszamenti Egyházkör 1922. július 2-án, Polgárdiban tartott közgyűlésén felolvasott esperesi jelentése megállapította: „szegény magyar hazánk mai válságos helyzetében egyházkörünk is még mindig ég és föld között lebeg, mint a Mohamed koporsója”⁴⁵ Józán arra utalt, hogy már 1920-ban kezdeményezték egy magyarországi Egyházi Intéző Bizottság létrehozását, amit az Egyházi Főtanács támogatott, de az érdemi munka nem kezdődhetett meg. A Kolozsvár és Budapest közötti tárgyalásokon a közvetítői szerepet Ferenczy Géza főgondnok vállalta magára. Az esperesi jelentésből kiderül, hogy – néhány megszünt szórvány kivételével – a magyarországi unitárius egyházzervezet átvészelte a világháború, az 1918/19-es események és Trianon megpróbáltatásait.⁴⁶

Keserű hangvételű volt Józán Miklósnak az 1922. évről szóló esperesi jelentése. Az önálló magyarországi egyházzervezet vonatkozásában nem történt előrelépés. Józán és a világi vezetést képviselő Beke Mózes székesfővárosi iskolaigazgató vendégként részt vehetett az 1922. október 29-én és 30-án tartott Egyházi Főtanácson, de nem szólalhattak fel. Az esperes ekkor már nem is a kolozsvári főhatóságoktól, hanem a brit és amerikai hittestvérektől várta a magyarországi unitárius egyházzrész helyzetének normalizálását. Az egyháztagok és az elvégzett szertartások számára vonatkozó adatokat Józán (az Erdélyből menekülő unitáriusok nagy száma miatt) megbízhatatlannak nevezte.⁴⁷

1923. szeptember 24-én Józán Miklós levélben fordult az Egyházi Képviselő Tanácshoz, amelyben közölte: „a IX. egyházkör jogi helyzetének kérdése a független Magyarország területén való egyházkormányzás szempontjából további halasztást nem tűr.”⁴⁸ Felhívta a figyelmet, hogy több mint három éve eredménytelenül kéri a szervezeti önállóságot, ezért főhatósági engedély nélkül hozták létre az Unitárius Egyházi Intéző Bizottságot. E testületet azonban csak ideiglenesnek gondolják, mert Tóth György egyházzjogász kidolgozott egy új tervezetet, amely Püspöki Vikáriátus és Egyházi Igazgató Tanács létrehozását javasolja.⁴⁹ Ekkor az Egyházi Képviselő Tanács javaslatára a Főtanácsi Bizottság a magyarországi egyházzrész nagyobb önállósága mellett foglalt állást, majd 1923. november 4-én az Egyházi Főtanács is jóváhagyta a magyarországi Egyházi Igazgató Tanács létrehozásáról szóló javaslatot.⁵⁰ Józán Miklós 1924. június 29-én, Dévaványán felolvasott esperesi jelentésében joggal jelenthette ki: „van már az egyházközségi és egyházköri szervezet mellett ebben a hazarészben is egy új szervezet, az úgynevezett harmadik fokozat, amely a maga átruházott jogkörével megfelel az E. K. Tanácsnak.”⁵¹ Az esperesi jelentés felhívta a figyelmet az egyházkör súlyos anyagi nehézségeire, illetve arra a problémára, hogy az 1923. évi állami statisztikákban a Magyarországon élő unitáriusok lélekszáma jóval alacsonyabbnak volt feltüntetve a valóságnál, ami kedvezőtlenül érinti a felekezeti elemi iskolákat és a hitoktatókat.

A magyarországi Egyházi Igazgató Tanács 1924. június 14-én, a Koháry (ma Nagy Ignác) utcai egyházi központban tartotta alakuló ülését, ahol megválasztották a főgondnoki hatáskörrel rendelkező világi elnököt, a titkárt, a jegyzőket, a jogtanácsost és az állandó egyházkerületi bizottságok (pénzügyi, nevelésügyi és jogügyi) elnökét, tagjait. Józán megfogalmazása szerint „ennek a szervezetnek végleges megalakítása azért volt fontos, mert ez fogja képviselni a Magyarországon élő unitáriusok érdekeit a magyar kormány, a testvéregyházak főhatóságai, angol és amerikai unitárius szervezetek előtt.”⁵² 1924 őszétől 1940 nyaráig az Egyházi Igazgató Tanács legalább negyedévente ülésezett; előre meghatározott napirend alapján, operatíván végezte feladatait.⁵³ 1937-ig a Duna–Tiszamenti Unitárius Egyházkör is megtartotta évi rendes közgyűléseit, amelyeknek Budapest, Polgárdi, Hódmezővásárhely, Füzesgyarmat, Dévaványa, Debrecen és Pestszentlőrinc adott otthont.

A Budapesti Unitárius Egyházközség és a Józán Miklós által vezetett Püspöki Vikáriátus tevékenysége talán túlságosan is összefonódott. Erre világít rá Tóth György jogtanácsos 1935 nyarán előterjesztett javaslata, amelynek címe: *A püspöki vikáriusi terhek közös viselése*.⁵⁴ Tóth szerint a Józán által már az 1923. évi esperesi jelentésben megemlített Egyházfenntartási Alapot kifejezetten a Budapesti Unitárius Egyházközség céljaira hozták létre, s ezért nem lehet feladata „a többi önálló eklézsiák fenntartásához szükséges anyagi eszközökről gondoskodni”. Tóth megemlítette a Püspöki Vikáriátus Koháry utcai irodahelyiségeinek fenntartásával járó aránytalan terheket, illetve az *Unitárius Értesítő* című lapot, amely egyetemes egyházi célokat szolgál, de költségei kizárólag a fővárosi egyházközséget terhelik. A jogász azt indítványozta, hogy a Budapesti Unitárius Egyházközség a továbbiakban ne fizessen többletjövédelmet a püspöki vikáriusnak, mert ezek a terhek „a csonka-magyarországi unitáriusságot és eklézsiákat aránylagosan terhelik, amelyekről most már az Igazgató Tanács köteles gondoskodni.”⁵⁵ A Józán Miklóst kellemtlenül érintő javaslatot az Egyházi Igazgató Tanács végül nem tárgyalta.

A Duna–Tiszamenti Unitárius Egyházkör utolsó közgyűlését 1937. december 8-án, Pestszentlőrincen tartotta. Józán Miklós esperesi jelentésében kiemelte a pestszentlőrinci és a dunapataji unitárius templom megépülését és felszentelését, valamint a magyarküti Szentábrahám Pihenő (unitárius üdülő) megnyitását.⁵⁶ Pethő István pestszentlőrinci lelkész felhívta a figyelmet arra, hogy az egyházkörnek mielőbb rendeznie kell a református és evangélikus felekezettel való viszonyát. Ezek a reformáció 420. évfordulóján (1937) rendezett

47 „A lelkek száma körülbelül 11 188, ez azonban a mostani viszonyok között örökös hullámnak van kitéve.” 1922-ben 84 keresztelelési, 31 esketési és 79 temetési szertartást végeztek, 26 fiatal konfirmált, unitárius vallásra áttért 40 fő, kitért 23 fő. Lásd: uo.

48 MUEMEKLT I/2/1/1. Iktatószám: 328/1923.

49 MUEMEKLT I/2/1/1. Iktatószám: 328/1923.

50 A határozat sorszáma: 52/1923. Unitárius Közlöny, 1924. január, 12. o.

51 Józán Miklós: Esperesi jelentés az 1923. évről = Unitárius Értesítő, 1924. július, 2. o.

52 Unitárius Értesítő, 1924. június, 7. o.

53 MUEMEKLT IV/1/1/1 és IV/1/2/4.

54 Tóth György: A püspöki vikáriusi terhek közös viselése (kézirat). MUEMEKLT I/2/1/1.

55 Uo.

56 Unitárius Értesítő, 1937. december, 114. o.

57 Unitárius Értesítő, 1937. december, 114. o.

58 Unitárius Értesítő, 1937. december, 114–115. o.

59 Vö: Retkes Attila: Unitarizmus a kálvinista Rómában (1. rész) = Unitárius Élet, 2014. 3. szám, 7–10. o.

60 Vö: Retkes Attila: Unitáriusok Budapesten, i. m. 201–242. o.

61 A Dunapataji Unitárius Egyházközség ügyviteli iratai az 1936/37. évről. MUEMEKLT IV/4/3/1; Barabás István: A Dunapataji Unitárius Egyházközség – különnyomat. Budapest, 1938.

62 A Pestszentlőrinci Unitárius Egyházközség iratai. MUEMEKLT IV/2/1.

63 MUEMEK Levéltára, I/2/1/1 (Közgyűlési és igazgatótanácsi iratok)

64 Az 1940 és 1944 között működő IX. esperesi kör iratanyaga megtalálható: MUEMEKLT I/3.

65 Unitárius Értesítő, 1942. április, 30. o.

TURÓCZI Márk

Az ifjúság mint generáció problematikája a Kádár-korszakban

Nemzedéki ellentétek minden társadalmat jellemeznek. A Kádár-korszakban az állampárt ideológiája és a rendszer által bejárt vagy generált történelmi események közt keletkező ellentmondások, valamint az ehhez köthető demográfiai folyamatok teszik az ifjúság és a társadalom kapcsolatát feszültségekkel teli szintérré. Tanulmányom a generáció problematikájának kiterjedt témáján belül a hatalom – az MSZMP és annak ifjúsági szervezete, a KISZ – és az ifjúság kapcsolatát vizsgálja, az ifjúságpolitika, az ifjúságkutatás, a demográfia, a rendszer időképeinek elemzésén át, arra keresve a választ, hogyan képzelte el és milyennek látta a Kádár-rezsim az ifjúságot.¹

A kérdés összefoglaló elnevezésére a korszak fogalomkészletéből kölcsönözhetünk egy kifejezést, az „ifjúsági problémá”-t. Ez a fogalom erőteljesen összekapcsolódott az 1960-as évek második felével, mind nemzetközi kontextusban, mind pedig Magyarországon. Jelentőségének, társadalmi ismertségének bizonyítéka, hogy cinikus utalásként megelevenedik Cseh Tamás *A hatvanas évek* című dalának kezdő soraiban: „A hatvanas években nyár felé tetőzött az ifjúsági probléma.”

Az „ifjúsági probléma” mint fogalom a Kádár-korszakban két értelemben jelent meg az ifjúság helyzetével kapcsolatos diskurzusban. Egyrészt a nyugati „burzsoá” államok ifjúsági problémáit sorolták ide, másrészt ez a fogalom jelölte a magyarországi helyzetet is. Az ifjúsági probléma magyarországi térnyerését Rainer M. János a nyugattal való hasonlóságokkal kapcsolja össze, az új keletű szabadságok birtokában azonnal fellépő kritikai mozgalmak is a nyugatiakra hasonlítottak: megjelent az „ifjúsági probléma”, egyesek új (kritikai) életformákkal kísérleteztek, nyugatias szubkultúrák alakultak ki.² Ebből látható, hogy az ifjúsági probléma okai és körülményei eltértek a vasfüggöny két oldalán, de a fogalom megjelenése és értelmezése a társadalom és az ifjúság egymáshoz való viszonya tekintetében sok hasonlóságot mutatott.

A különbségek hangsúlyozása a magyarországi és a nyugati ifjúsági probléma jellege közt a korszak ifjúságpolitikájának fontos feladata volt, gyakran találkozhatunk vele az ifjúsági sajtóban, 1968-at követően még kiemeltebb kérdéssé vált: „Az ifjúság világszerte drasztikusan jelentkezik a maga életbevágó kérdéseivel. Gondoljunk a vezető kapitalista, imperialista országok ifjúsági megmozdulásaira. Az ottani ifjúsági problémákat azonban hiba volna összemosni a mi szocialista ifjúságunk mozgásával, megítélésével, hiszen egy antagonisztikus társadalom ifjúsági problematikája egészen más alapokról indul. Ott mindjobban elmélyülő válságtünetekkel kell számolni, nálunk a társadalom dinamikus átrendeződése dobja fel az ellentmondások hullámaikat.”³